

Тетяна Тесля

ОБРЯД ВЕЧІРНЬОГО БОГОСЛУЖІННЯ В РАННІЙ ХРИСТІЯНСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРІ

Корені вечірнього богослужіння сягають юдейської старозавітної традиції. Перша християнська спільнота, сформована в Єрусалимі, складалася переважно, якщо не повністю, з євреїв, які були виховані в юдаїзмі й практикували відповідні релігійні обряди¹. На переконання відомого літургіста Роберта Тафта, християни перейняли від юдеїв передовсім установлені години літургійної молитви – ввечері, зранку та в полудень².

Перш ніж набути форми літургійного чину, християнська Вечірня пройшла чималий період формування. Однак немає сумніву, що виникла вона з приватної вечірньої молитви – особистої чи спільної, яку послідовники Христові здійснювали переважно у своїх домівках. Саме в цих *domus ecclesiae* були закладені основи християнського культу, який набрав публічного виміру після того, як закінчилася доба переслідувань.

У богословському науковому середовищі християнську літературу перших століть традиційно поділяють на *донікейську* (що виникла до Нікейського собору 325 р., тобто в період переслідувань Церкви, які припинилися з Медіоланським едиктом 313 р.), і *післянікейську*. У спадщині християнської літургійної літератури донікейського періоду знаходимо два твори, автори яких згадують про вечірню як про вже менш-більш сформований літургійний чин. Цими творами є «Апостольське передання» та «Заповіт Господа нашого Ісуса Христа».

«Апостольське передання» (*Αποστολική παράδοσις*)³ являє собою пам'ятку християнської літератури, що містить цінну інформацію про літургійне життя Церкви в III ст. Авторство твору традиційно приписують св. Іполитові Римському⁴. В авторитетному критичному виданні «Апостольського передання», що його 1963 р. здійснив Бернард Ботте⁵, у двадцять п'ятій главі знаходимо, зокрема, і приписи, які регулюють порядок вечірньої молитви християнської спільноти. Кульмінаційним її моментом є внесення світильника на вечірнє зібрання спільноти (*de introductione lucernae in cena communitatis*).

Отже, у Церкві III ст. вже видно спроби окреслення літургійного чину вечірні, яка була спільним вечірнім молінням, мала літургійний вимір і кульмінаційним моментом якої було внесення світильника та спільне мовлення (*et orabit hoc modo dicens*) молитви-прослави Христа Господа, який своїм приходом просвітив усю Вселенну.

¹ Бредшоу П. Щоденні молитви християн у I столітті. Світло еси, Христе: Богослужіння добового кола. Антологія досліджень. Е. Квінлан, В. Рудейко. Львів, 2012. С. 21–57.

² Тафт Р. Богослуження часослова на Сході та Заході. Львів, 2013. С. 23.

³ Саме такої назви цього твору дотримується, зокрема, і М. Успенський у своїй монографії «Православная вечерня».

⁴ Успенский Н. Д. Древнерусское певческое искусство. Москва: Советский композитор, 1971. С. 125.

⁵ Hippolyte de Rome. La Tradition apostolique, d'après les anciennes versions. Introduction, traduction et note par B. Botte. Paris: Éditions du Cerf, 1968. С. 140.

Про вечірнє богослужіння в Церкві донікейського періоду згадується також у «Заповіті Господа нашого Ісуса Христа» (*Testamentum Domini nostri Jesu Christi*). Хоч у науковому світі цей твір був відомий ще з 1856 р., уперше опублікував його, віднайшовши серед сирійських рукописів, католицький антиохійський патріарх Ігнатій Єфрем II Рахмані в 1899 р.⁶

З огляду на специфіку дослідження, найцікавішими для нас є ті частини «Заповіту», в яких описане вечірнє богослужіння. Про нього знаходимо згадку в дев'ятій главі другої книги. Подаючи приписи, які стосуються спільних трапез (агапе), автор розповідає про те, як має здійснюватися вечірнє богослужіння перед святом Пасхи. Ось як він про це каже: «Світильник приносить до храму диякон (*offeratur lucerna in templo a diacono*), який говорить: «Благодать Господа нашого з усіма вами». І весь народ відповідає: «І з духом твоїм». Діти співають духовні псалми і пісні, що стосуються світильника (*cantica ad accensionem lucernae*). Весь народ, злагоджено співаючи, відповідає: «Алилуя»⁷. Бачимо, що і в «Апостольському переданні» й у «Заповіті» згадується про внесення вечірнього світла. Вносить його диякон.

Медіоланський едикт, підписаний 313 р. імператорами Константином і Ліцинієм, дозволивши християнам сповідувати свою віру, мав величезний вплив на розвиток християнського богослужіння. Він відкрив дорогу будівництву храмів, а храми, своєю чергою, вимагали впорядкування літургійного життя, в якому важливе місце належало вечірні. Четверте століття також є часом, коли інтенсивно розвивався так званий «катедральний», чи «парохіальний», тип богослужіння⁸. З цього періоду до наших днів дійшли дві основні літературні пам'ятки, які зберегли свідчення про вечірнє богослужіння: «Апостольські постанови» та «Паломництво Етерії».

«Апостольські постанови» (*Constitutiones Apostolorum*)⁹ – твір, що виник близько 380 р. в антиохійському церковному середовищі та є компіляцією різних текстів, узятих із таких відомих творів, як «Повчання Апостолів», «Дідахе», «Апостольське передання», «Апостольські канони». «Апостольські постанови» через різноманітність тенденцій, які знаходимо в них, були тільки частково прийняті Східною і Західною Церквами. Усе ж вони, безсумнівно, є чи не найважливішим документом стародавньої писемності, який відображає різні періоди формування християнської богословсько-канонічної та літургійної думки.

Критичні видання «Апостольських постанов» ділять увесь твір на вісім книг. Елементи вечірнього богослужіння розкидані в трьох різних книгах: другій, сьомій та восьмій. В цьому подано не цілісний чин вечірні, а його поодинокі елементи, з яких відтворити чин можливо, лише зіставляючи їх із сучасною візантійською

⁶ Testamentum Domini nostri Jesu Christi ed. Ignatius Ephraem II Rahmani, patriarcha Antiochenus Syrorum. – Moguntiae : sumptibus Francisci Kirchheim, 1899. С. 251.

⁷ Там само, с. 135.

⁸ Матеос Х. «Світло еси, Христе»: Богослужіння добового кола. Антологія досліджень, упор. Е. Квінлан, В. Рудейко. Львів 2012. С. 59–70.

⁹ Критичне видання «Апостольських постанов» (конституцій) здійснив відомий дослідник давньохристиянської літератури, професор богословського факультету Університету в Страсбурзі Марсель Мецгер. Воно вийшло друком у трьох томах у складі французької збірки патристичних текстів *Source Chretiennes* (тт. 320, 329, 336).

традицією. Порядок вечірні, згідно з даними «Апостольських конституцій», мав би виглядати таким чином:

- рецитуння вечірнього (світільного) Псалма 140;
- піснеспів (для прикладу, піснеспів вечірні: «Хваліте Господа, ви, слуги Господні, хваліте ім'я Господнє! Хвалимо Тебе, благословимо Тебе, прославляємо Тебе заради великої Твоєї слави, Господи, Царю, Отче Христа – непорочного Агнця, що бере гріхи світу. Тобі подобає хвала, Тобі подобає слава, Тобі подобає співання Богу і Отцю через Сина в Пресвятому Дусі на віки віків. Амінь!»). Далі в документі йде «Пісня Симеона» з Євангелія від Луки 2:29-32);
- молитви, які промовляє диякон: за катехуменів, за тих, які опановані нечистим духом, за тих, які пригтовляються до хрещення, за тих, які чинять покуту;
- молитва за всіх вірних у формі екстенії;
- перша (I) і друга (II) молитви єпископа, між ними – заклик диякона прихилити голови;
- відпуст, що його чинить диякон.

Очевидно, що перед нами не весь чин вечірні. У «Апостольських постановах» увага звертається тільки на ті її складові, які вважались обов'язковими. Однак за цим описом можна побачити, що у IV ст. вечірне богослужіння набирає форми літургійного чину, який уже має певну структуру, а також вимагає присутності єпископа і диякона.

Важливо наголосити на згадці в цьому документі про так звану пісню Симеона «Нині отпускаєши» – піснеспів, який донині присутній у вечірні візантійського обряду та який, згідно з теорією В. Рудейка, міг бути одним із трьох антифонів давньої антиохійської вечірні¹⁰. Духовне звершення вечірньої пісні описується в «Апостольських постановах» VIII, 37: «Боже... Ти створив день для вчинків світла, а ніч для підкреслення нашої немочі... милостиво прийми нашу вечірню подяку. Ти провів нас через день аж досі, захисти нас Твоїм Христом; даруй мирний вечір і ніч, вільну від гріха, і життя вічне...»¹¹.

Іншою літературною пам'яткою християнської давнини, яка зберегла свідчення про богослужіння вечірні, є твір, що ввійшов у науковий обіг під назвою «Паломництво Етерії». Відкрив його і представив науковому світові в друкованій формі італійський дослідник Франческо Гамурріні 1884 р.¹². Відтоді «Паломництво Етерії» багато разів перевидавали, оскільки в різних місцях, переважно Європейського континенту, почали відкриватися щораз то нові його рукописні версії. Однак багато проблем, пов'язаних як із самим текстом «Паломництва Етерії», так і з його змістом, досі залишаються в полі уваги дослідників. Авторка твору, розповідаючи про свою подорож Святою Землею, подає опис богослужінь, в яких їй довелося взяти участь. Серед них і вечірня, яку вона бачила в храмі Воскресіння Христового, де знаходиться також печера Гробу Господнього. Це богослужіння Етерія називає *licinicon*.

¹⁰ Рудейко В. Часослов за канонам лаври святого отця нашого Сави: Впровадження – Переклад – Коментарі. Львів, 2016. С. 207–217.

¹¹ Тафт Р. Богослуження часослова на Сході та Заході. Львів, 2013. С. 290.

¹² Gamurrini G. F. I Misteri e gl' Inni di S. Pario vescovo di Poitiers ed una Peregrinazione ai luoghi santi nel quarto secolo, scoperti in un antichissimo codice. Studi e documenti di storia e di diritto 5 (1884). Roma : Tipografia della pace di F. Cuggiani, 1884. S. 81–107.

Очевидно, що вона не ставила собі за мету описувати всі деталі літургійного чину, однак її свідчення дає нам змогу зрозуміти, якими були основні елементи чину вечірні, що її служили в IV ст. в головному християнському храмі Єрусалиму.

Згідно з розповіддю Етерії, єрусалимська вечірня в храмі Воскресіння розпочиналася о 10 годині (тобто о 16 годині за сучасним численням) і проходила в такому порядку:

- засвічування всіх лампад і свічок від вогню, який приносили з печери Гробу Господнього, де постійно горіла лампада.
- пісенне виконання вечірніх псалмів на переміну з антифонами¹³: «Співаються вечірні псалми і довші антифони»;
- урочистий прихід єпископа та пресвітерів, які сідають на «горішньому місці», в той час хор співає пісні та антифони;
- просительна ектенія, молитва єпископа за вірних;
- спільна молитва мирян, молитва єпископа за оглашених;
- молитва єпископа за вірних, відпуст;
- благословення єпископом кожного з присутніх;
- перехід усіх присутніх до печери Гробу Господнього: «Після цього від Воскресіння до Хреста співають пісню, а єпископ і весь народ ідуть, а коли приходять, то спершу читає молитву, потім благословляє оглашених, тоді читає другу молитву й благословляє вірних. Після цього єпископ і весь народ ідуть за Хрест, де знову звершується те саме, що перед Хрестом»¹⁴;
- молитва єпископа за оглашених;
- молитва єпископа за вірних із відпустом.

Як бачимо, опис вечірні Етерією подібний до того, що його подає автор «Апостольських постанов». Пісенспіви і псалми чергуються з ектеніями. Участь єпископа свідчить про святковість вечірні. Урочисте засвічування світла в храмі Воскресіння, про яке згадує Етерія, свідчить про те, що в єрусалимській церкві IV ст. обряд запалення світла дуже добре знали і практикували.

Підсумовуючи, можемо ствердити, що в IV ст. в антиохійській та єрусалимській церквах існував більш-менш чітко сформований літургійний чин вечірні. Його основними елементами були обряд запалення світла, довша чи коротша псалмодія, яку, принаймні в Єрусалимі, звершували антифонним способом. Окрім того, як це видно з опису вечірні в «Апостольських конституціях», могли бути присутні гімнографічні елементи, а також ектенії та молитви предстоятеля.

Описані вище типи вечірнього богослужіння лягли в основу древнього константинопольського способу звершення богослужінь добового кола, яке в сучасній літургійній науці відоме під назвою «співана Вечірня».

¹³ Антифон (з грецької *αντιφωνος*) – який звучить у відповідь, по чергове виконання пісенспіву двома хорами. У церковному обряді антифон окрім способу виконання набув і жанрового значення, використовуючись на вечірні, утрєні, літургії.

¹⁴ Паломничество по Святым местам конца IV века. Изданное, переведенное и объясненное И. Помяловским. Православный палестинский сборник. Вып. 20. Санкт-Петербург, 1889. С. 141.